

## Чин освячення мира та його історія в Київській митрополії

*протоієрей Василь Клочак*

*У статті висвітлюється спосіб звершення таїнства Миропомазання, склад, приготування та освячення мира. Особливості, пов'язанні із отриманням мира від Царгородського патріарха Київським митрополитом. Початок варіння й освячення мира в Русі-Україні.*

*Ключові слова: миро, архієрей, Київський митрополит.*

У Православній Церкві разом із Таїнством Хрещення, через яке вірянам відроджується для життя духовного і стає християнином, звершується Таїнство Миропомазання. Воно завершує благодатний процес вступу нового члена до Церкви. У Хрещенні людина отримує нове життя в Христі, а в Миропомазанні їй подаються благодатні сили і дари Святого Духа, а також Сам Святий Дух як дар. У Миропомазанні особистість людини помазується Святим Духом за образом і подобою Божественного помазанника – Ісуса Христа, Який у літургійній традиції Православної Церкви Сам іменується «Небесним Миром» (пор.: утрєня Великого четверга, 2-а стихира на стиховні)<sup>1</sup>. Починаючи від П'ятдесятиці кожному новоохрещеному подається Дар Святого Духа (48-ме правило Лаодикійського собору)<sup>2</sup>.

У який спосіб видимо це відбувається? Спочатку апостоли звершували це Таїнство через покладання рук (Діян. 8: 14-17; 19: 1-7). Згодом, ще в апостольський час, покладання рук у цьому Таїнстві було замінено помазанням миром (2 Кор. 1: 21-22; 1 Ін. 2:20, 27). Такий переміні міг сприяти приклад старозавітньої церкви (Вих. 30: 25). Прообраз миропомазання знаходимо в Старому Завіті, коли Господь велить Мойсею

<sup>1</sup> Тріодь постова: у 2 т. – К. : Вид. від. УПЦ КП, 2005–2008.

<sup>2</sup> Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. – Київ, 2008. – С. 135.

поставити брата свого Аарона на первосвященика: «... і привів Мойсей Аарона і синів його й обмив їх водою;... і полив [Мойсей] елеї помазання на голову Аарона і помазав його, щоб освятити його» (Лев. 8: 6,12). Так і Соломона, проголошуючи царем, архієрей помазав елеєм після омиття в Гіоні (3 Цар. 1: 39-45). Відомо, що тоді миро освячувалося особливим священнодійством, а речовини, з яких миро мало складатися, були вказані Самим Богом, Який і заборонив використовувати миро для побутового вжитку (Вих. 30: 22-38). У книзі «Апостольські Постанови», авторство якої приписується св. Клименту Римському і датується кінцем IV століття або і ще раніше, про помазання новоохрещеного миром говориться як про «звичай апостольського походження»<sup>3</sup>. Зміна зовнішньої форми Миропомазання аж ніяк не вплинуло і не впливає на суть таїнства: воно не змінилося. Апостоли завжди діяли через натхення Святим Духом, отже: таїнство подання дарів Святого Духа і через рукопокладання, і через помазання миром – має божественне походження. Таким чином, як і в Старому Завіті для отримання дару Святого Духа використовувалося миро, так і в новозавітній Церкві апостоли вибрали саме цю речовину, а не іншу.

Свідчень про склад, приготування та порядок освячення мира в апостольський період немає. Оскільки християнська літургійна традиція зароджувалася в умовах тісного взаємозв'язку із старозавітною, то можна припустити, що його склад не відрізнявся від того, що використовувався в юдейському старозавітному богослужінні. Оскільки миро має особливе священне призначення в Церкві, то цілком можливо, що його освячення спочатку відбувалося через особливе благословення і проголошення молитви<sup>4</sup>. У Постановах Апостольських міститься молитва, яка промовлялася перед миропомазанням. З тексту молитви видно, що миро мало особливі пахощі:

*«Господи Боже,... Який Господь усього, Який пахощі благоуханні пізнання Євангелія у всіх народах дарував, Ти і нині дай миро це бути дієвим в тому, хто охрещується, щоб твердо і непохит-*

<sup>3</sup> Матфей Властарь Алфавитная Синтагма. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Matfej\\_Vlastar/Alfavitnaia\\_Sintagma/](https://azbyka.ru/otechnik/Matfej_Vlastar/Alfavitnaia_Sintagma/)

<sup>4</sup> Алмазов А. И. История чинопоследований Крещения и Миропомазания. – Казань, 1884. – С. 381-383.

*ноперебували в ньому пахоці Христа Твого, і щоб йому співпо-  
мерти, співвоскреснути і співжити з Ним»<sup>5</sup>.*

Уже в III столітті запашне миро освячувалося у вівтарі спеціальним священнодійством, про що свідчать церковні письменники того часу.

*«Необхідно також тому, хто хрещений, бути помазаним, щоб,  
приймаючи помазання, він міг стати помазаником Божим і  
мати в собі благодать Христову. Охрещені ж помазуються  
елеєм, освяченим на вівтарі, де звершується Євхаристія...»<sup>6</sup>.*

Починаючи з IV століття в письмових пам'ятках говориться про освячення мира на літургії єпископом.

*«Однак є і інше священнодійство... Наші наставники називають  
його освяченням мира... Після читання божественного слова,  
ієрарх, взявши миро, покладає його на жертвенник під покров  
12-ти крил (рипідиди або щось подібне до них, на чому було зобра-  
ження серафимів). У цей час із уст присутніх звучить пісня бого-  
натхненних пророків ( на думку прп. Максима Ісповідника, це  
"Святий Боже" або "Алілуя") і звершує над ним (миром) молитву  
освячення»<sup>7</sup>.*

Із V-VII століття щодо священнодійства освячення мира немає свідчень. Євхологій Гоара містить цілий чин освячення мира взятий із пам'яток VIII століття. В основному він звершується так: освячення чинить єпископ у Великий Четвер на літургії; під час перенесення Святих Дарів на престіл попереду пресвітери несуть посудину із речовиною для мира, яку ставлять біля дискоса зліва, і літургія звершується за чином до виголосу архієрея *«Нехай будуть милості великого Бога...»* люди відповідають, а диякон промовляє *«Будьмо уважні»*, архієрей тричі благословляє миро і читає над ним молитву освячення

<sup>5</sup> Апостольські постанови / Київська православна богословська академія УПЦ Київського Патріархату; пер. укр. мовою єп. Єпіфанія (Думенка). – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2011. – 282, [2] с.

<sup>6</sup> Кипріан Карфагенський Лист до Януарія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Kiprian\\_Karfagenskij/](https://azbyka.ru/otechnik/Kiprian_Karfagenskij/)

<sup>7</sup> Дионисій Ареопажит. Толкования Максима исповедника «О том, как происходит совершение мира и что совершается посредством его». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://predanie.ru/dionisiy-psevdo-areopagit>

(вона і сьогодні читається), яка закінчується словами «*Бо Ти Святий еси, Боже наш...*», далі – «*Мир усім*», «*Голови ваші схилить...*» і ще одна молитва (теж читається в наш час); після цього літургія продовжується за чином до кінця<sup>8</sup>. Якщо порівняти цей чин освячення із тим, який описує Діонісій, про який говорили вище, то можна побачити, що вони подібні в загальних рисах. Це дає нам право зробити висновок про давнє походження чину освячення мира. На питання: хто його склав, ким написані молитви – в сучасній богословській науці відповіді немає. З плином часу чин освячення мира набував більш урочистого характеру, залишаючи незмінними дві молитви освячення, які промовляв єпископ. Так, наприклад, у XV столітті свт. Симеон Солунський у своїй книзі «*Премудрість нашого спасіння*»<sup>9</sup> присвячує цілий розділ тлумаченню цього чину. Крім відомих нам уже обрядів і молитв, які існували з апостольських часів, він описує:

- процес приготування речовини (елей і різні види пахучих трав, що перетираються в порошок і опускаються в посудину де вариться миро);
- початок варіння мира, яке очолює патріарх із кліром в окремому приміщенні від вітваря;
- говорить про молитви, які при цьому читалися;
- вказує на день року (Велика Середа), коли це відбувається;
- пояснює значення молитв на освячення мира.

Наступного дня на Літургії звершується саме освячення приготовленого мира за схемою, яка майже не відрізняється від уже описаних, що існували раніше. Протягом XVI-XVII століть у цьому чині відбулися незначні зміни. Триразове благословення архієрея було не тільки перед читанням молитви-освячення, але й після неї. Миро після освячення пресвітер у супроводі дияконів із рипідами відносив у сосудохранительницю. Приготування відповідних складників відбувалося протягом Великого посту. У Вербну неділю вже все повинно бути на місці, там де відбувалося варіння мира. Сам процес миротваріння починався у Великий понеділок і закінчувався у четвер на

<sup>8</sup> Алмазов А. И. История чинопоследований Крещения и Миропомазания. – Казань, 1884. – С.387.

<sup>9</sup> Свт. Симеон Солунський. Премудрость нашего спасения. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Simeon\\_Solunskij/premudrost\\_nashego\\_spaseniia/](https://azbyka.ru/otechnik/Simeon_Solunskij/premudrost_nashego_spaseniia/)

літургії. У такій послідовності, як описує Симеон Солунський, звершується приготування та освячення мира сьогодні всіма православними Помісними Церквами.

Послідування чину освячення мира в Київській митрополії у XVI ст. відповідало практиці грецької церкви. Проте існував окремий, особливий устав приготування і освячення мира, який трохи відрізнявся. Він мав назву «Чин і устав як освячувати святе і велике миро»<sup>10</sup>. Відповідно до цього уставу, перед початком мироваріння приготували піч і ставили над нею новий казан. Піч і казан освячувалися. У Лазареву суботу починали готувати необхідні складники для мира. Їх розтирали в порошок, а у Вербну неділю їх просіювали. Увечері Вербної неділі в приміщенні, де була піч, звершувалося всенічне бдіння. Ранком Великого понеділка до місця мироваріння приходив архієрей, священники, диякони, які після вливання вина та елею в казан починали варити миро.

Чинопослідування складалось із таких елементів: звичайний початок, 50-ий псалом, молебний канон до Богородиці. Після канону розпалювали в печі, а в казан всипали розтерте зілля й читали молитви П'ятдесятниці. Далі – прокімен, Апостол, Євангеліє П'ятдесятниці та велика ектенія із вечірні, з якої пропускалися прохання, що не відповідали змісту події. Усе це завершувалось відпустом.

У Великий вівторок архієрей із священнослужителями знову приходили до місця варіння мира і звершували чинопослідування, подібне до попереднього. Особливістю його було те, що замість канону Богородиці співали канон Предтечі (той, що сьогодні входить у правило перед причастям). Замість молитв П'ятдесятниці читали молитви, прокімен, Апостол, Євангеліє, велику ектенію із великого освячення води на Богоявлення, міняючи у відповідних місцях слово «вода» на слово «миро».

У Велику середу над речовиною для мира читався канон із таїнства Соборування. Архієрей читав молитви із чину таїнства (на освячення елею в сучасному чині, молитву після 3-го Євангелія, молитву після 7-го Євангелія та ще одну, якої немає в сучасному послідуванні Соборування). Після молитв проголошувався прокімен, читались

<sup>10</sup> Прилуцкий В., свящ. Частное богослужение в Русской Церкви в XVI и первой половине XVII в. – К., 1912. – С. 124-131.

Апостол, Євангеліє (перші із таїнства Соборування), ектенія із цього чину, у якій замість хворого згадували архієрея. Служба завершувалася відпустом. Цього ж дня до вечора миро переливали в особливу посудину, яку перед тим благоловляли свяченою водою, а єпископ читав молитву. Молитву брали із чину великого освячення церкви (вона там читалася над водою і вином, призначеними для омовіння престолу). Далі ще три молитви із чину освячення храму, які використовувалися в давній практиці нашої Церкви.

У Великий четвер освячення приготовленої речовини для мира відбувалась у храмі св. Софії на літургії в послідовності, як і в грецькій церкві.

Давньоруська практика мироваріння мала нехарактерні для грецької церкви елементи. Це вказує на те, яке значення надавала наша Церква освяченню мира. Воно було в центрі літургійного життя Церкви і тісно пов'язане із подією свята П'ятдесятниці, великим освяченням води і храму, святими таїнствами.

У перших друкованих требниках послідування освячення мира вже відповідало практиці грецької церкви<sup>11</sup>. Найперше усі складники благословляються водою, освяченою самим архієреєм. Окроплюється водою і сам посуд, у якому воно буде варитися. Речовина для мира опускається в посудину. Вогонь під нею запалює сам єпископом, а підтримують його священнодіякони. Пресвітери протягом усього часу варіння читають Євангеліє. Усе це відбувається в перші три дні Страсного тижня. У кінці третього дня приготувану речовину для мира розливають у 12 посудин. У Великий Четвер, перед читанням часів, священнослужителі вносять їх у вівтар і ставлять на жертovníк. На великому вході пресвітери несуть його перед приготовленими дарами і в царських вратах передають їх архієрею, який ставить їх на престіл ліворуч антими́нса. Після освячення св. Дарів, тричі благословляються посудини з речовиною для мира, читаються дві молитви – освячення. Далі, при читанні 44-го псалма, уже освячене миро, пресвітери переносять у відповідне місце, де воно й зберігається.

<sup>11</sup> Алмазов А. И. История чинопоследований Крещения и Миропомазания. – Казань, 1884. – С. 392.

Складниками для речовини, яка освячується в миро є: вода, елей (олія оливкова), вино, набір запашних трав та інших ефірних масел<sup>12</sup>.

З моменту хрещення Київської Русі миро до Київської Церкви привозили із Константинополя в особливій посудині<sup>13</sup>. Тут з рук митрополита його отримували усі архієреї Київської митрополії, до складу якої входили землі сучасної України, частина земель Білорусії, Польщі, Росії. Отже, ніхто із архієреїв українських єпархій не отримував миро в Константинополі, а брав його в Києві. Не дивлячись на те, що Київська митрополії знаходилась в юрисдикції Вселенського Патріарха, вона була незалежною в адміністративному й культурному житті. Основна «залежність» від Константинополя полягала в тому, що митрополита висвячували (або затверджували) в Константинополі, а сам митрополит за потребою мав бути присутнім на константинопольських Синодах (Соборах)<sup>14</sup>.

*«Київський Митрополит як Митрополит був оточений великою повагою. Його офіційний титул завжди був такий: "митрополит Київський і всієї Русі". Під час богослужіння Він мав патріаршії права як митрополит окремої Церкви: носив митру з хрестом на ній, носив дві панагії, ... богослужби правив, стоячи на килимі, роздавав миро всім єпархіям на Сході»<sup>15</sup>.*

Отже, перебуваючи під владою Константинопольських Патріархів, Київський митрополит мав фактично рівні права з предстоятелями Помісних Церков. Це означає, що централізація сакрального життя Митрополії відбувалася не навколо кіріархальної Церкви, а навколо митрополії Київської. Із падінням Константинополя виникла проблема отримання мира Київською митрополією, тому приблизно із цього часу в Києві започатковується процес мироваріння та освячення мира. Такий крок був наслідком не небажання спілкуватись із Царгородським Патріархом, а наслідком великої складності поїздки

<sup>12</sup> Алмазов А. И. История чинопоследований Крещения и Миропомазания. – Казань, 1884. – С. 391.

<sup>13</sup> Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Makarij\\_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/](https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/)

<sup>14</sup> Карташев А., проф. Очерки по истории Русской Церкви. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Anton\\_Kartashev/ocherki-po-istorii-russkoj-tserkvi-tom-1/](https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/ocherki-po-istorii-russkoj-tserkvi-tom-1/)

<sup>15</sup> Знаменский П., проф. История Русской Церкви. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Petr\\_Znamenskij/istorija-russkoj-tserkvi-znamenskij/](https://azbyka.ru/otechnik/Petr_Znamenskij/istorija-russkoj-tserkvi-znamenskij/)

до Стамбула. Мироваріння стало настільки невід'ємною частиною прав Київського митрополита, що дослідники говорять про нього, як про «давню традицію Київської Митрополії, у якій не чекали на миро з Константинополя»<sup>16</sup>. Право варити та освячувати миро гарантувалося Святій Київській митрополії в якості однієї з умов збереження її незалежних прав та привілеїв при вилученні Київської митрополії з-під юрисдикції Константинопольського Патріархату та перепідпорядкування до Московського Патріархату в 1686 р. Незважаючи на те, що за перші десятки років, що пройшли після цієї події, Російська Церква знищила всі права та привілеї Київської Митрополії, прирівнявши її до звичайної єпархії, право варіння та освячення мира було збережено за митрополитом Києва. За часів Російської імперії в Україні мироваріння здійснювалося в Благовіщенському храмі Митрополичих палат у Свято-Успенській Києво-Печерській Лаврі. Увесь посуд для мироваріння ще й досі зберігається у Верхній Лаврі в музеї. Таким чином, впродовж XV-XIX століть священним правом Православної Церкви в Україні було мироваріння, а прерогативою Київського митрополита було освячення мира. У 1917 р. ця давня практика перервалася. Основною причиною припинення мироваріння в Києві слід вважати революцію та події громадянської війни тих часів. У XX столітті мироваріння в Українській Православній Церкві відбулося раз у Великий четвер 1998 року у Володимирському кафедральному соборі при Екзархові Філареті (Денисенко), митрополитові Київському.

У квітні 2014 року в Українській Православній Церкві Київського Патріархату відбулась особлива та надзвичайно важлива подія – мироваріння<sup>17</sup>. З благословення Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета до цієї події готувалися заздалегідь. Протягом Великого посту було приготовлено велику кількість ефірних масел та пахучих трав, які є складовими компонентами мира. Цього разу для мироваріння у Володимирському соборі були використано понад 40 найменувань ефірних масел та пахучих трав, зокрема: жасмінове, трояндове, евкаліптове, пальмарозове, мускатне, розмаринове, кардамо-

<sup>16</sup> Інтерв'ю з Юрієм ЧОРНОМОРЦЕМ про ситуацію в УПЦ МП. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://risu.org.ua/ua/index/expert\\_thought/interview?articles\\_p=140](https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview?articles_p=140)

<sup>17</sup> Святійший Патріарх Філарет освятив миро. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.katedral.org.ua>



нове, кропу, кедрове, герані, іланг-ілангове, анісове, лавандове, соснове, піхтове, шалфейне, м'ятне, сандалове, чебрецеве, базилікове, чайного дерева, гвоздикове, бергамоту, мелісове, ялівцеве, коріандрове, кипарисове, мигдальне, лимонне, лимангрозове, фенхелеве, пічулове, неролове та нардове ефірне масло, а також наступні пахучі трави: м'ята, звіробій, хміль, корінь валеріани, евкаліпт, чебрець, материнка, меліса, цикорій, шавлія, календула, ромашка, багно, таволга, череда та донник медовий. Мироваріння розпочалося з благословення Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета у Великий понеділок. Вранці, після звершення літургії у Володимирському соборі, Святійший Патріарх Філарет разом з духовенством, співаючи тропар «Благословенний Ти, Христе Боже наш...», хресним ходом пройшли до приділу святих страсотерпців Бориса та Гліба, де й розпочався чин Мироваріння. Патріарх звершив чин Освячення води та благословив посуд для мироваріння, елей, вино й пахощі. Після окроплення святою водою всіх посудин і потрібних матеріалів, було запалено плити, на яких стояли два казани, у них були покладені відповідні інгредієнти. Так розпочався сам процес мироваріння. Протягом трьох перших днів Страсного тижня духовенство собору продовжувало розпочату Святійшим Владикою процедуру читання Євангелія біля посуду, у якому варилося святе миро. У Великий вівторок в посудини, у яких варилося миро, влили весь настій із трав, приготовлений у Хрестопоклонну неділю, а також всипали росний ладан, який напередодні був дрібно розтертий на порошок. У Велику середу процес мироваріння був завершений. Після охолодження, до мира додали всі приготовлені ефірні масла. Після цього суміш було перелито до алавастрових амфор та закорковано. У Страсний четвер, ще до початку Божественної літургії свт. Василя Великого, духовенство хресним ходом зі співом тропаря «Благословенний Ти, Христе Боже наш...» занесло посудини зі звареним миром до жертovníка центрального приділу. Саме освячення відбулося під час літургії. На великому вході алабастрові амфори були перенесені від жертovníка до святого престолу. Після співу страсного тропаря «Вечері Твоїї Тайної сьогодні, Сину Божий, причасником мене прийми...» і перенесення приготовлених дарів (хліба й вина) для Євхаристії, Патріарх, стоячи перед святим престолом, прочитав молитву для освячення мира. Так завершився процес варіння та освячення святого мира. Після закінчення

літургії духовенство переправило алабастри з миром для зберігання в Патріархію.

Звершують Таїнство Миропомазання тільки єпископи і пресвітери, але тільки єпископу, як наступникові апостолів, належить sacramентальна влада здійснювати освячення мира. З часом освячення мира закріпилося тільки за предстоятелями Помісних Церков. Якщо у Євхологію Barberini є вказівка на освячення мира єпископом, то це аж ніяк не говорить про повсемісну таку практику. Потрібно пам'ятати, що цей дуже давній список Євхологія сформувався у византійській південній Італії і що римська практика щорічного освячення мира місцевим архієреєм могла бути адаптована віддаленим від Константинополя італійськими византійцями<sup>18</sup>.

Отже, з позиції церковного права, можливість освячення мира стала сприйматися як ознака автокефальності Церкви, і навпаки – отримання мира від кіріархальної Церкви є символ її канонічної залежності<sup>19</sup>.

### Список джерел і літератури:

1. Алмазов А. И. История чинопоследований Крещения и Миропомазания. – Казань, 1884. – 779 с.
2. Апостольські постанови / Київська православна богословська академія УПЦ Київського Патріархату; пер. укр. мовою єп. Епіфанія (Думенка). – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2011. – 282, [2] с.
3. Арранц М. SJ. Избранные сочинения по литургике. М., 2003. – Том 1. – 616 с.
4. Властарь М. Алфавитная Синтагма. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Matfej\\_Vlastar/Alfavitnaia\\_Sintagma/](https://azbyka.ru/otechnik/Matfej_Vlastar/Alfavitnaia_Sintagma/)
5. Дионисий Ареопагит. Толкования Максима исповедника «О том, как происходит совершение мира и что совершается посредством его». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://predanie.ru/dionisij-psevdo-areopagit>
6. Знаменский П., проф. История Русской Церкви. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Petr\\_Znamenskij/istorija-russkoj-tserkvi-znamenskij/](https://azbyka.ru/otechnik/Petr_Znamenskij/istorija-russkoj-tserkvi-znamenskij/)
7. Інтерв'ю з Юрієм Чорноморцем про ситуацію в УПЦ МП. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://risu.org.ua/ua/index/expert\\_thought/interview?articles\\_p=140](https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview?articles_p=140)

<sup>18</sup> Михаил Арранц SJ Избранные сочинения по литургике. – М., 2003. – Том 1. – С. 343.

<sup>19</sup> Цытин В., прот. Курс церковного права. – Клин, 2002. – С. 183.

8. *Карташев А., проф.* Очерки по истории Русской Церкви. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Anton\\_Kartashev/ocherki-po-istorii-russkoj-tserkvi-tom-1/](https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/ocherki-po-istorii-russkoj-tserkvi-tom-1/)
9. *Кипріан Карфагенський* Лист до Януарія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Kiprian\\_Karfagenskij/](https://azbyka.ru/otechnik/Kiprian_Karfagenskij/)
10. Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. – Київ, 2008. – 366 с.
11. *Макарій (Булгаков), митр.* История Русской Церкви. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Makarij\\_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/](https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/)
12. *Прилуцький В., свящ.* Частное богослужение в Русской Церкви в XVI и первой половине XVII в. – К., 1912 – 237 с.
13. Святійший Патріарх Філарет освятив миро. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.katedral.org.ua>
14. *Симеон Солунський, свт.* Премудрость нашего спасения. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://azbyka.ru/otechnik/Simeon\\_Solunskij/premudrost\\_nashego\\_spaseniia/](https://azbyka.ru/otechnik/Simeon_Solunskij/premudrost_nashego_spaseniia/)
15. Тріодъ постова: у 2 т. – К.: Вид. від. УПЦ КП, 2005-2008.
16. *Цьпин В., прот.* Курс церковного права. – Клин, 2002. – 700 с.